

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri,
tarixçi

Oğuz Türkləri Səlcuqlular Anadoluya sadəcə bir hərbi güc olaraq yerləşmədilər. Bu torpağın "Vətən" olması yalnız hərbi güclə mümkün ola bilməzdi. Türklər Anadoluya türklüyü, müsəlmanlığı bütün təsisləri, adət-ənənəsi, təşkilatlarıyla gəlmişdilər. Bu dəyişmənin, bu adət-ənənələrin mənbəyi böyük Səlcuqlu İmperatorluğu idi. Yerləşdikləri hər yerdə öz mədəniyyətlərini yayan türklər dövlət təşkilatlarını zamanın və coğrafi ərazinin tələblərinə uyğun inkişaf etdirmişdilər.

Səlcuqlular (Oğuz türkləri) qarşılaşdıqları yeni mədəniyyətlərdən təsirlənmişdilər, amma bu yabançı mədəniyyətlərə onların təsirləri daha artıq olmuşdur. Türk və İslam mədəniyyətində yeni bir dövr açanlar İslamiyyəti qəbul etmiş türklərdir.

Səlcuqlular dövlət quruculuğuna, dini həyat, ədalət, tərbiyə, iqtisadiyyat, elm, sənət və ədəbiyyata da əhəmiyyət vermiş, böyük əsərlər meydana getirmişdilər.

Dünyada ilk universiteti səlcuqlular açdılar. Əxilik təşkilatını quranlar da səlcuqlulardır. Abbasi xilafəti dövründə qurulan İran, Azərbaycan, Orta Asiya və Anadolu yayılan əxilik (sufi cərəyanı) Xəlifə Nasir tərəfindən dəstəklənmiş və İslam ölkələrində geniş yayılmışdır.

Pozulan ictimai nizamı yenidən tənzimləmək istəyən xəlifə bu düşüncəsini gerçəkləşdirmək üçün böyük türk sufisi Şahəbəddin Sühreverdiyə kitabül-fütuvət adlı bir əsər yazdırmış və bu barədə xəbər vermək üçün ətraf ölkələrə elçilər göndərmişdi. Səlcuqluların bu məsələyə müsbət münasibətinə görə burada (Anadolu və Azərbaycanda) əxilik təşkilatlanmağa başlamışdır. Həmin dövrdə Anadolu əxilərini təşkilatlandıran Əxi Evrən adı ilə məşhur olan Sühreverdi kimi mənşəcə Azərbaycan türklərindən olan böyük sufi alim Şeyx Nəsrəddin Mahmud Xoyidir.

İslam dünyasının fiqh, kəlam, təfsir və hədisçilərinin çoxu və məşhur sufilər səlcuqlar dövründə və onların himayəsində yetişmişdir. Səlcuqluların paytaxtları və onların zamanında Anadolu başdan-başca elm mərkəziydi. Dünyanın hər tərəfindən elm adamları buralarda toplanır, himayə görürdülər.

Türk sufileri xüsusilə səlcuqluların dövründə əxlaq, sadəliyi, ruh təmizliyini qayə saymış, onu qədim türk "alp"liq və "fütuhət" düşüncəsiylə birləşdirmişdilər. İndiki İran ərazisində Azərbaycan Oğuz Türk sufiliyi daha çox bir sənət idi və sənətkarənə bir dünyagörüşünə vasitə idi. Türkiyə Türkləri, Azərbaycan Türkləri, Türkmənistan Türkmənləri, İraq Türkmanları və Suriya Türkmanları Səlcuqluların özləri olan Oğuz Türkləri idi. Böyük Səlcuq Dövlətinin varisləri və özü idilər. Bu əzəmətli dövlətin paytaxtı olmuş türk şəhərləri bunlardır Nişapur (1037-1043), Rey (1043-1051), İsfahan (1051-1157)

.1037-1157 -ci illərdə Böyük Səlcuq İmperatorluğunun paytaxtı olmuş şəhərlər bunlardır.

Türk təsəvvürcüləri, türk sufileri Anadolu əxlaq və ruh təmizliyi ilə bərabər, yurd tutulması, yurd qorunması üçün cəngavərliyi, qəhrəmanlığı da təlqin etmiş, Orta Asiyada "Alp -ərənlər", Anadolu isə "Babalər", "Abdallar" və "Qazilər" kimi vətənə xidmət etmiş rəhbər olmuşdular.

Anadolu Səlcuqlu dövlətinin yığılmasından sonra Ərtəgrül Qazinin kiçik köçəri Kayı boyu qısa zamanda böyük, güclü bir imperatorluq halına gəlmişsə, bunlar da o alp-ərənlər, babaların, abdalların, Səlcuqlu dövlətdən miras qalan dəyərlərin birin-

dərs alırdılar.

Sultan Alparslanın Bağdad, Dəcə kənarında açdığı universitet o dövrün puluyla 60 min dinar (qızıla) başa gəlmişdi. Dövrünün ən tanınmış alimləri bu universitetə müderris, yəni professor kimi çağırılmış, onlara yüksək maaş kəsilmişdi. Tələbələr burada pulsuz oxuyurdular. Professor, müəllim və digər xidmətçilərə pulsuz yemək verirdi. Universitetin çox zəngin bir kitabxanası vardı. Məsələflərin ödənilməsi üçün bu universitetə bazarlar, karvansara, hamam və təsərrüfatlar vəqf edilmişdi.

Binasının üstündə "Nizamülmülk" yazıldığı üçün adına "Nizamiyyə" deyilən bu mədrəsədə yalnız dini biliklər və hüquq deyil, filologiya, riyaziyyat, astronomiya kimi elmlər də oxudulurdu

kirişi (Kaman bağı) ilə boğdurmaq və sultan tərəfindən toy (ümumi qonaqlıq) vermək kimi adət və ənənələri bir qayda olub, türk turası (qanunu) ürfi hüququn əsasını təşkil edirdi. Toğrul bəy (1037-1063) Bağdadı alıb, xəlifə tərəfindən Şərq və Qərb sultanı kimi tanındıqdan sonra, xəlifə ilə dini və dünyəvi işlərini bölüb, Bağdad şəhərinin idarəsi üçün də bir şihnə (əsgəri vali) və bir amid (mülki vali) təyin etmişdi.

Sultanın həmişə xidmətində olan musiqi dəstəsi (noubət-ədətən şah və ya sultan sarayı qarşısında təbii və nağaraların müşayiəti ilə çalınan musiqi) çalardı. İmperatorluğun müxtəlif nahiyyələrinə göndərilən mülk ünvanlı xanədan üzvlərinin gündə üç noubət çaldırmağa haqları

ta, şəri və ürfi məhkəmə xərəcə işlərinə baxıb xəzinəyə də məsul idi. Şəri məhkəmə-sistemləşdirilmiş müsəlman qanunları, şəriət üzrə aparılan məhkəmə. Ürfi məhkəmə -İslam dinini qəbul etmiş xalqların adət və ənənələri əsasında aparılan məhkəmə.

4. Divani-üf əl-çeyş (Milli müdafiə). Müdafiə vəziri.

5. Divani işraf (təftiş) Əsgəri və edliyyə işlərindən başqa hər işi və hər yeri təftiş edirdi.

Əyalət mərkəzlərinə şihnə və ya əsgəri fərməndəhlərdən başqa, amid ya mülki idarə işlərinə məsul idilər, bir də bələdiyyə işlərinə baxan möhtəsiblər vardı.

Səlcuqlular riyaziyyat, astronomiya, tibb, kimya kimi elmlərdə yüksək bir səviyyəyə çatmışdılar. Məlikşah zamanında tərtib edilən "Məlikşah təqvimi" də

Səlcuqlarda təşkilat və mədəniyyət

Məlikşah zamanında Ömər Xəyyam, Məhəmməd Beyhəqi, Əbül-Müzəffər İstifzari, Nəcib Vasiti kimi elm adamları böyük əsərlər yazmışlar. Bu gün daha çox rübailər ilə tanınan Ömər Xəyyam böyük bir riyaziyyatçı və astronom idi. Onun rəhbərliyi ilə bir heyət Məlikşahın təşviq və himayəsi ilə bir rəsədxana qurmuş və burada yeni təqvim düzəltmişdilər. Sultanın ləqəbinə görə "Cəlali təqvimi", "Məlikşah təqvimi", "Cəlali tarixi", "Məliki tarixi" kimi adlar verilən bu təqvim Yer kürəsinin Günəş ətrafında fırlanması fikrinə uyğun hazırlanmışdı və indi işlədilməkdə olan Miladi təqvimindən daha dəqiq hesablamalara əsaslanırdı. Halbuki o vaxtdan 540 il sonra Qaliley "dünya fırlanır" dediyi üçün kafir sayılacaqdı

ci dərəcəli rol oynadığını unutmaq lazımdır.

Anadolu Səlcuqlu dövlətinin yığılmasından sonra Osmanlı imperatorluğu halına gəlməsində də səlcuqlulardan (Kinik boyu), Orta Asiya türklüyü dövründən qalmış təşkilat və mədəniyyət mirasları, "baba"lar, "abda"lar, "qazi"lər, "bilikli insanlar" ilə rol oynamışdılar. Necə ki, Səlcuqlu dövləti daha əvvəlki türk dövlətlərinin davamı idi. Osmanlı Dövləti də eləcə səlcuqluların davamıdır. Deyişən sadəcə xanədanlıqdır, addır.

Dünyada universitet deyilə biləcək ilk mədrəsə Sultan Alparslanın (1063-1072) əmri və himayəsi ilə 1066-cı ildə Bağdadda açılmışdır. O günə qədər elm öyrənmək istəyənlər fərdi məşğul olur, yaxud məşhur alimlərin yanında çalışaraq onlardan

Dünyanın ilk universiteti sayılmasının səbəbi də budur. Buna bənzər təhsil ocaqları Avropada çox sonralar açılmışdır. Türk əllərində Nizamiyyə mədrəsəsi nümunə götürülərək başqa təhsil ocaqları da açılmışdır.

Nizamiyyədən yüksək səviyyəli alimlər yetişmiş, bunlar imperatorluğun hər tərəfində yüksək vəzifələr almışdılar.

Səlcuqlar İslami hökumət qurduqları halda türk ürf, adət və ənənələrinə də bağlı qalmışlar. Fars dilini dövlət dili seçmişlər, amma rəsmi yazılarında sultanın tuğrası, pul və hakimiyyət əlaməti olan sultanların başı üstündəki çətirdə ox və yay əksini çəkirdirdilər. Orduda sağ və sol bölgüsü və Turan taktikası, yas töreni (matem mərasimi), leviratus (ölen qardaşın arvadını almaq), xanədana mənsub olanların qanlarını axıtmaq üçün yay

var idi.

Siyasi təşkilatda daha çox Qəzəvi hökuməti və Abbasi xilafəti hökumət sistemləri nümunə götürülmüşdü.

Saray və divan təşkilatı yaradılmışdı və o, haciblər, dəyənəkçilər, silahdarlar, bayraqdar, şahin geyim baxıcıları, şərəbdarlar (sarayı və ordunu təzə şərəblə təmin edən onun keyfiyyətinə cavabdeh olanlar), abdarlar, əmiraxurlar, vəkilə-xasslar, sərdarlar, nədimlər və müsahiblərdən və bunların əmrində olan əsgərlərdən təşkil olunmuşdu.

Hökumət

Divani seltənət 5 divan və 5 vəzirlikdən qurulmuşdu.

1. Sahibi-divan (xacəyə-bozorg) baş vəzir.

2. Divane-tuğra.

3. Divani-istifa.

Maliyyə işlərinə və xass, iqtisadi

astronomiya sahəsində nə dərəcədə irəlilədi olduğunu göstərən sübutdur.

Məlikşah zamanında Ömər Xəyyam, Məhəmməd Beyhəqi, Əbül-Müzəffər İstifzari, Nəcib Vasiti kimi elm adamları böyük əsərlər yazmışlar. Bu gün daha çox rübailər ilə tanınan Ömər Xəyyam böyük bir riyaziyyatçı və astronom idi. Onun rəhbərliyi ilə bir heyət Məlikşahın təşviq və himayəsi ilə bir rəsədxana qurmuş və burada yeni təqvim düzəltmişdilər. Sultanın ləqəbinə görə "Cəlali təqvimi", "Məlikşah təqvimi", "Cəlali tarixi", "Məliki tarixi" kimi adlar verilən bu təqvim Yer kürəsinin Günəş ətrafında fırlanması fikrinə uyğun hazırlanmışdı və indi işlədilməkdə olan Miladi təqvimindən daha dəqiq hesablamalara əsaslanırdı. Halbuki o vaxtdan 540 il sonra Qaliley "dünya fırlanır" dediyi üçün kafir sayılacaqdı.

Ömər Xəyyam bu təqvim haqqında "Zici-Məlikşah" adlı bir şərh kitabı da yazdı. Bundan başqa "Ləvazimül-Əmkinə" adlı əsəri ilə mövsümləri, iqlimləri və bunların səbəblərini şərh etdi.

Cəlali təqvimi Məlikşah həyatda olduğu müddətə qədər işlədildi, onun ölmündən sonra unuduldu. Çünki Miladi təqvimi Həzrəti İsanın doğum ilindən, İslami (hicri) təqvim Həzrəti Məhəmmədin Mədinəyə köçdüüyü ildən başladığı halda, Cəlali təqvimi 1072-ci ildən başlayır, yeni başlanğıcını Məlikşahın (1072-1092) seltənət dövründən götürürdü.

Səlcuqlular dövründən zəmanəmizə qədər dəyərli tarix kitabları yazılmışdır. İbnül-Hassulun "Məlikşah rəsəlsəsi", şair Əbu Tahir Xatuninin "Ali Səlcuq tarixi", şair Müzzinin "Sultan Səncərin fəthlər dastanı" ("Siyer-i fütuh-i Sultan Səncər"), Həmədaninin "Ürvanus-Siyer-i bunlar arasında məşhur əsərlərdəndir.

Uyğur-Türk sənətinin davamı olaraq kitab cildlərinə çəkilən rəsmlər və miniatürlər də səlcuqlularda ayrı bir sənət növü kimi inkişaf etmişdi. Böyük Səlcuq İmperatorluğundan (1037-1157) sonra Kiçik Asiya Rum Səlcuqlularının və İran isə İran Səlcuqlularının idarəsi altında idi. Türküstan-da Xarəzmşahlar hakimiyyətə idilər.